

Hannah Arendt (2007 [1963])

EICHMANN V JERUZALEMU

Ljubljana: Študentska založba, 385 strani

ISBN 978-961-242-112-0

Prevedla Polona Glavan

Spremna beseda Darij Zadnikar

Knjiga *Eichmann v Jeruzalemu*, ki je bila prvič objavljena leta 1963 v angleščini, je razširjena verzija poročil o sojenju enemu največjih nacističnih zločincev, ki jih je sprva objavljala ameriška revija *New Yorker*. V tem povojnem času je Hannah Arendt živela in ustvarjala v ZDA, kamor se je kot nemška Judinja zatekla, ko se je nacistično preganjanje Judov širilo po Evropi (iz Nemčije je najprej zbežala v Francijo, od tam pa v ZDA). Knjiga, ki je pisana v stilu raziskovalnega novinarstva, se (implicitno) opira na njen teoretski aparat, saj sta že pred tem izšli njeni obsežni deli *Izvori totalitarizma* (1949), kjer se podrobno ukvarja z antisemitizmom, rasizmom, nacionalno državo, imperializmom, totalitarnimi gibanji, državnim terorjem itn., in *Vita activa* (1958) o političnem mišljenju in delovanju. Teh konceptov posebej ne razlaga, vendar so prisotni v njenih kritičnih razmišljanjih glede samega procesa in vprašanjih, ki si jih ob tem zastavlja. Tako na primer ne pozabi omeniti uporov proti nacističnemu režimu, ki so sicer malo raziskani, a po njenem mnenju izredno pomembni; denimo upori v Amsterdamu, v varšavskem getu, na Danskem (danska vlada je jasno in odkrito nasprotovala protijudovskim ukrepom, zaščitila pa je tudi nemške judovske begunce brez državljanstva), zaščita Judov v Italiji in Bolgariji itn. »V pogojih terorja se bo večina ljudi uklonila, nekateri pa ne,« pravi Hannah Arendt, »prav tako kot so se države, v katerih je bila predlagana dokončna rešitev, naučile, da bi se ,to lahko zgodilo' marsikje, vendar pa se ni zgodilo povsod« (str. 269, poudarek v izvirniku).

Vprašanje, zakaj se večina ukloni, nekateri pa ne, je relevantno tudi v današnjem času relativne demokracije in spoštovanja človekovih pravic. Zatiranje, rasizma in vojn namreč nismo presegli.

Vprašanje je pomembno za delovanje javnih institucij, s tem pa tudi za teorijo in prakso socialnega dela. Prizadevanje socialnih delavk in delavcev za pravičnost in upoštevanje perspektive uporabnikov in uporabnic socialnih služb ni tehnično opravilo, ki bi se ga lahko naučili enkrat za vselej. Kaj je pravičnost in kaj perspektiva uporabnikov, je treba vselej znova definirati, kajti socialno delo ne deluje na nevtralnem terenu, v kakšnem praznem prostoru; zato ni mogoče prezreti širšega konteksta družbenih struktur in odnosov. Primer Eichmann razbije mit o apolitičnosti javnih služb in izostri vprašanje etičnih dilem, saj pokaže, da opravljanje uradniške službe ob vsem spoštovanju ukazov in zakonov ni nujno krepost. Narobe, Eichmannova ambicioznost in slepo sledenje firerjevim ukazom sta pripomogla k uničenju milijonov moških, žensk in otrok. Tudi današnje socialne delavke in delavci moramo kritično premišljevali učinke vladnih politik, neredko spojene z »narodovo voljo«. V mednarodnem etičnem kodeksu piše, da smo dolžni opozarjati vlado in javnost, kadar so ukrepi na socialnem področju zatiralski, škodljivi ali nepravilni.

Lahko se strinjamo, da podrejanje pravilom ni vselej krepost, četudi živimo v delu sveta, ki se ima za svobodnega in demokratičnega. Težji je odgovor na vprašanje, kako bomo vedeli, kdaj je lahko izvajanje predpisanih ukrepov škodljivo za uporabnike in uporabnice oziroma kdaj s svojim delom prispevamo k izključevanju in reproduciranju prikrajšanosti posameznikov/posameznic ali določenih skupin. Knjiga Eichmann v Jeruzalemu ponuja le posredne odgovore na ta vprašanja, saj implicitno (ko opisuje obtoženca, njegova dejanja in strukturo odločanja v tretjem rajhu, širši kontekst njegove službe itn.) razlaga, kako je lahko običajen Nемец, ambiciozen uslužbenec, vzoren družinski človek, ki ni posebej sovražil Judov niti nikoli ni ubil človeka z lastnimi rokami, postal eden največjih vojnih zločincev in množični morilec.

Čeprav Arendt velik pomen pripisuje uporu, političnemu mišljenju in delovanju (v teoretskem smislu se s tem ukvarja v *Viti activi*), ki lahko preprečijo množične kršitve pravic in vzpon totalitarnih vladavin, pa to ne pomeni nerazumevanja situacij, ko upor ni bil mogoč. Nasprotno, že takoj na začetku knjige poda kritiko tožilstva jeruzalemskega sodišča, ko je tožilec pričal za pričal spraševal, zakaj se niso

upirali deportacijam v koncentracijska taborišča: »Zakaj ste stopili na vlak?« »Tam je stalo 15.000 ljudi, nasproti pa nekaj sto stražarjev – zakaj se niste uprli in se zapodili proti njim in jih napadli?« (Str. 22 in 23.) Odgovor ni preprost, saj je bilo uničenje Judov obenem sredstvo za zaslužnjevanje celotnega ljudstva, torej tudi Nemcev, ne le Judov. Preprostejši del odgovora pravi, da je SS poskrbela, da so žrtve vedele, da obstaja veliko hujših reči od smrti. S tem, da se niso uprli, so se izognili mučenju. Kot piše Hannah Arendt, sta bila »slava vstaje v varšavskem getu in junaštvo redkih drugih, ki so udarili nazaj, [...] prav v tem, da so zavrnilo razmeroma lahko smrt, ki jo jim jo ponudili nacisti – pred strelskim vodom ali v plinski celici« (str. 23–24).

Knjiga je spodbudila številne polemike in ostre proteste zlasti judovskih skupnosti zaradi navedb o sodelovanju judovskih svetov z nacisti pri uničenju evropskega judovstva. Poleg tega je Hannah Arendt kritično obravnavala tudi sam sodni proces v Jeruzalemu, ki ni sledil običajnim pravnim normam in načelom sodišč, ko so na zatožni klopi dejanja obsojenca, ki velja za nedolžnega, dokler mu ni dokazana krivda. Že od samega začetka se je vedelo, da je Eichmann kriv (na ta način so opravičevali njegovo ugrabitev iz Argentine, ki jo je izvedla izraelska tajna služba) in da ga čaka obsodba na smrt. Arendt je kritizirala sodni proces tudi zato, ker v središču ni bil le obsojenec oziroma njegova dejanja, ampak trpljenje in uničenje evropskih Judov v nacistični Nemčiji in antisemitizem nasploh. Po mnenju tožilstva »na tem zgodovinskem procesu ni na zatožni klopi niti posameznik niti sam nacistični režim, temveč antisemitizem skozi zgodovino« (str. 31). Arendt je predlagala, da bi – namesto da mu sodijo zmagovalci na svojem sodišču – sodni proces moral potekati na mednarodnem sodišču, tudi zato, ker je bil genocid nad Judi obenem tudi zločin proti človeštvu.

Eichmanna je v Argentini (kamor so se zatekli mnogi nacistični zločinci) izsledila izraelska tajna policija maja leta 1960. Izraelski policijski preiskovalec, ki je z njim preživel 35 dni, je iz 76 magnetofonskih trakov Eichmannove pripovedi popisal 3.564 tipkanih strani. Arendt poroča, da je Eichmann »kar prekipeval od energije, ves navdušen na to enkratno priložnostjo, da iz sebe izlijem vse [...] kar vem, in hkrati tudi napreduje v najbolj kooperativnega

obtoženca vseh časov« (str. 41). Glavna obravnava na sodišču, 114 zasedanj, je trajala od 2. aprila do 14. avgusta 1961. Po nekaj mesecih odloga so mu 15. decembra 1961 izrekli smrtno kazen.

Knjiga je pravzaprav veliko več kot zgolj poročilo o sojenju, saj na biografski način predstavi Adolfa Eichmanna kot osebo in njegovo poklicno vlogo v nacističnem režimu. Predstavi tudi širši kontekst njegove službe (nacistično politiko sprva prisilne emigracije Judov, nato pa »dokončne rešitve judovskega vprašanja«) in nacistično organizacijo stranke in države (zato da bi ugotovili njegov delež odločanja pri množičnih umorih). Da je antisemitizem v Nemčiji obstajal že dolgo pred prihodom Hitlerja na oblast, sploh ni nobenega dvoma, vprašanje pa je, zakaj je bil človek kot Eichmann, ki je v svoj zagovor povedal, da zasebno ni nikoli sovražil Judov, temveč je kot višji uradnik zgolj marljivo izvrševal ukaze nadrejenih, zmožen sodelovanja v zločinskem režimu in je s svojim delom prispeval k uničenju milijonov Judov in tudi drugih, ki jih je nacistični režim prepoznal kot »manjvredne« in zato nezaželene.

Poročilo pokaže več dejavnikov, ki so omogočili najgrozovitejše množične zločine. Ti zločini se niso zgodili čez noč, temveč je do njih pripeljala *postopnost* zatiranja. Po prihodu Hitlerja na oblast so z uvedbo protijudovskih zakonov najprej prepovedali Judom opravljanje javnih služb (umetniških, pravnih, izobraževalnih poklicev) in študij na univerzah. Leta 1935 so nürnberški zakoni odvzeli Judom politične pravice. Tisti, ki so bili naturalizirani, so državljanstvo izgubili takoj, ostali pa, ko so zapustili nemško ozemlje (ob deportacijah v taborišča na Vzhodu se je to zgodilo vsem). Spolni odnosi in sklepanje mešanih zakonov med Judi in Nemci so bili prepovedani. Nobena nemška ženska, mlajša od 45 let, se ni smela zaposliti v judovskem gospodinjstvu. Od preostalih prebivalcev so jih ločili s pomočjo zakonov in nasilja, »a tudi s pomočjo več kot običajnega tihega pristanka tistih, ki so jih obkrožali« (str. 54). Novembra 1938 so nacisti v tako imenovani *Kristallnacht* (kristalni noči) razbili 7.500 judovskih izložb, požgali vse sinagoge, 20.000 judovskih moških pa odpeljali v koncentracijska taborišča. Sprva je ukaz, da mora rajh postati *Judenrein*, pomenil prisilno emigracijo Judov, odvzem državljanstva, ropanje, ubijanje, geotiziranje Judov, šele nato pa množične deportacije v taborišča smrti in delovna taborišča. Hitlerjev ukaz

o dokončni rešitvi, ki je pomenil fizično iztrebljenje Judov, torej načrtne množične poboje, se je pričel uresničevati leta 1941. Pred tem so nacisti že opravili številne preskuse splošnih političnih pogojev o tem, »ali se Jude lahko pripravi do tega, da odidejo v pogubo z lastnimi nogami, z lastnimi kovčki v rokah, sredi noči, brez predhodnega obvestila [in] kakšna bo reakcija njihovih sosedov, ko bodo zjutraj odkrili prazna stanovanja« (str. 183). Za nacistično se je vse odvijalo zelo zadovoljivo, saj sosedje niso protestirali, množice so ostale tiho, večina marionetnih vlad pa je pristala na sodelovanje pri preganjanju Judov (z uvajanjem protijudovskih zakonov in deportacijami judovskih prebivalcev v taborišča).

O pravnem vidiku deportacij v taborišča in ubijanju Judov se Hannah Arendt podrobneje ukvarja v *Izvorih totalitarizma*. Poudari, da so jim najprej odvzeli pravni status, da so postali drugorazredni državljani: »Bistvo je v tem, da je bil pogoj popolne brezpravnosti ustvarjen, še preden je bila kršena pravica do življenja« (Arendt 2003: 376). Preden so jih pogнали v plinske celice, so nacisti proučili teren in na svoje zadovoljstvo ugotovili, da teh ljudi ne bo zahtevala nobena država (*ibid.*). Še natančneje se je s problemom prava in ubijanja ukvarjal Giorgio Agamben. Teorijo Arendtovo je nadgradil tako, da se je vprašal, kakšna je pravno-politična struktura taborišča, da so se lahko v njih zgodili taki dogodki, oziroma s katerimi pravnimi procedurami in v kakšnem političnem dispozitivu so lahko človeška bitja »v celoti razlastili njihovih pravic in prerogativov, da izvršitev kakršnega koli dejanja nad njimi ni bila več zločin« (Agamben 2004: 185). Agamben meni, da lahko gledamo na taborišče kot na skrito matriko, *nómos* političnega prostora, v katerem živimo še danes (*ibid.*). Taborišče je prostor izjeme, ki v pravnem smislu izhaja iz izrednega stanja. Taborišče nastane, ko izredno stanje začne postajati pravilo. To »hoteno izredno stanje«, kot so ga imenovali sami nacisti, je obstajalo (oziroma še obstaja, če pogledamo današnje centre za tujce) onstran kazenskega in zapornega prava, neodvisno od sodnega nadzora in sklicevanja na normalni pravni red (*op. cit.*: 183).

Postopnost zatiranja, o kateri smo govorili prej, se kaže tudi pri nalogah, ki jih je opravljal obsojenec. Eichmann je bil sprva (leta 1938) »zgolj« strokovnjak za prisilno emigracijo, torej izgon iz države, z »neverjetnimi« organizacijskimi sposobnostmi. Tako je denimo

v knjigi opisan primer enega njegovih birokratskih izumov. Problem izgonov je bil v tem, da so bili prisilni, pa vendar jih je bilo težko izvesti, saj mnogi Judje niso imeli ne veljavnih potnih listov ne denarja, za odhod iz države pa so potrebovali oboje. Glavna težava je bila veliko število dokumentov, ki jih je moral pred odhodom iz države zbrati vsak emigrant.

»Vsak dokument je veljal le za določen čas, tako da je prvemu potekla veljavnost že dolgo pred tem, ko si lahko pridobil zadnjega. Ko je Eichmann dojel, kako celotna zadeva deluje, ali bolje, ne deluje, se je ‚posvetoval sam s seboj‘ in ‚utrnila se mi je ideja, ki naj bi bila [...] pravična do obeh strank‘. Zamislil si je ‚tekoči trak, na začetek katerega postavimo prvi dokument, nato druge listine, nazadnje pa dobimo potni list kot končni izdelek‘. [...] Ko je bilo vse pripravljeno in je tekoči trak deloval gladko in hitro, je Eichmann judovske funkcionarje iz Berlina ‚povabil‘ na ogled. Bili so ogorčeni: [...] ‚Na en konec daš Juda, ki ima še vedno nekaj lastnine, tovarno ali trgovino ali bančni račun, in ta gre skozi stavbo od okenca do okenca, od urada do urada, na drugem koncu pa pride ven brez denarja, brez pravic, le s potnim listom, v katerem piše: ‚Državo morate zapustiti v štirinajstih dneh, sicer boste odšli v koncentracijsko taborišče‘« (str. 60–61).

Ko so (leta 1942) Eichmanna zadolžili za izvajanje dokončne rešitve, »se je tolažil z mislijo, da več ni ‚gospodar svojih dejanj‘, da ne more ‚ničesar spremeniti‘« (str. 161). Na sodišču se je zagovarjal z argumentom, da je opravljal svojo službo »kot pokoren državljani«, pri čemer ni ubogal zgolj ukazov, ampak tudi zakon (str. 160). Zakon v tretjem rajhu je namreč temeljil na firerjevih ukazih; dokončna rešitev je bila firerjev ukaz, ki ni bil nikjer napisan. K pokornosti je prispevalo tudi to, da je Eichmann videl Hitlerja in druge visoke nacistične kot ugledne in uspešne ljudi. Hitler je na oblast prišel s pomočjo demokratičnih volitev, pri množicah pa je bil dolgo zelo priljubljen. »Že sam njegov uspeh je pomenil, da naj se podredim temu človeku,« je povedal Eichmann (str. 150). Arendt je ob tem zapisala, da je bila »njegova vest [...] dejansko pomirjena, ko je videl zagon in vnemo, s katero je ‚dobra družba‘ povsod reagirala tako kot on. Ni si mu bilo treba ‚zatakati ušes pred glasom vesti‘, [...] ne zato, ker je ne bi imel, temveč zato, ker je njegova vest govorila z ‚uglednim glasom‘, z glasom ugledne družbe, ki

ga je obdajala« (str. 150–151). Kot je še povedal Eichmann, je bil najmočnejši dejavnik pomiritve lastne vesti kratko malo to, »da ni videl nikogar, prav nikogar, ki bi dejansko nasprotoval dokončni rešitvi« (str. 140).

Torej je bil eden od ključnih dejavnikov, ki je omogočil nacističnim zločincem mirno opravljanje njihovih nalog, tiho strinjanje množic. K pomiritvi prebivalcev Nemčije in tudi moralnemu zlomu judovske družbe je prispevala uvedba privilegiranih kategorij, na primer nemških Judov v nasprotju s poljskimi Judi, vojnih veteranov in odlikovanih Judov v nasprotju z običajnimi Judi, družin s predniki, ki so bili po rodu Nemci, v nasprotju z nedavno naturaliziranimi državljani itn. (str. 156). Za naciste te kategorije niso imele nobenega pomena, so pa pomagale umiriti nelagodje med prebivalci Nemčije (deportirali naj bi le poljske Jude, le ljudi, ki so se izmikali služenju vojske, itn.). »Pri sprejemanju teh privilegiranih kategorij je bilo z moralnega vidika tako katastrofalno to, da je vsak, ki je v svojem primeru zahteval ‚izjemo‘, implicitno priznaval pravilo« (str. 157).

Poleg *prelaganja odgovornosti* nacističnih uradnikov na višjo avtoriteto in strinjanja množic s politiko odstranjevanja »manjvrednih« so bila za mnoge nacistične zločince pomembna tudi *jezikovna pravila*. Ta jezikovna pravila so prikrivala pravo naravo njihovih nalog. V prvi Hitlerjevi odredbi, na primer, je besedo »ubiti« nadomestila fraza »omogočiti milostno smrt« (str. 131). Nacisti so očitno verjeli, da ni narobe ubijati ljudi, narobe je povzročati nepotrebno bolečino. V poznejših fazah dokončne rešitve je Eichmann verjetno občutil olajšanje, ko Judov ni bilo treba pošiljati v smrt s streljanjem, saj »je to postalo nepotrebno zaradi vseskozi naraščajoče zmogljivosti plinskih celic. [...] Ko se je vojna nadaljevala, nasilna in grozljiva smrt pa je kosila vsepovsod [...], so se centri za zapljinjevanje v Auschwitzu in Chelmnu, v Majdaneku in Belzecku, v Treblinki in Sobiboru najbrž dejansko zdeli kot ‚dobrodelne ustanove za institucionalno varstvo‘, kot so jih imenovali strokovnjaki za milostno smrt« (str. 132).

Nacisti so uporabljali tudi simbolni obrat, tako da so poudarjali trpljenje storilcev namesto žrtev: »Namesto da bi rekli: kako strašne reči sem storil ljudem, so morilci tako lahko rekli: Kako strašne reči sem moral gledati med opravljanjem dolžnosti, kako težko sem nosil breme naloge na plečih!« (str. 128).

Arendt je zanimal tudi obsojenec kot oseba, v psihološkem smislu. Zapisala je, da je na sodnem procesu govoril v klišejih in da se veliko dogodkov in podatkov ni mogel spomniti. Nezmožnost komunikacije in luknje v spominu je pripisala nezmožnosti empatije in nezmožnosti razsojanja, torej popolni brezbriznosti. Natančno se je spomnil le tistih dogodkov, ki so bili povezani z njegovim službenim napredovanjem ali nazadovanjem. »Dlje ko si ga poslušal,« piše Arendt, »bolj očitno je postajalo, da je njegova nezmožnost govorjenja tesno povezana z nezmožnostjo *mišljenja*, namreč mišljenja s stališča nekoga drugega« (str. 65, poudarek v izvirniku).

Ob poslušanju obsojenca je prišla do teze o grozljivi »banalnosti zla«, ki je danes postala že skoraj pregovorna. Ta banalnost zla ni bila povezana z »zločinsko naravo«, ampak z ubogljivostjo:

»Razen izredne marljivosti, ki jo je [Eichmann] vložil v osebno napredovanje, ni imel nobenih motivov. In ta marljivost sama po sebi nikakor ni bila zločinska; zagotovo ne bi nikoli umoril svojega nadrejenega, da bi podedoval njegov položaj. Po domače povedano, preprosto ni nikoli spoznal, kaj dela. [...] Običajna nepremišljenost – nekaj, kar nikakor ni isto kot neumnost – je bila kriva, da je postal eden največjih zločincev tega obdobja. In če jo to ‚banalno‘ in celo smešno, če človek pri najboljši volji ne more v Eichmannu najti nobene diabolčne ali demonske globine, to še vedno ne pomeni, da gre za nekaj običajnega« (str. 330).

Drugače je motive za zločine argumentiral Bauman, ki se je prav tako ukvarjal s holokavstom in je pri tem deloma izhajal iz del Hannah Arendt. Sodelovanje nacistov pri množičnem ubijanju po njegovem ni posledica njihove nepremišljenosti oz. nezmožnosti mišljenja, ampak nasprotno, posledica racionalnih odločitev in postopkov. V središču njegove teorije je modernost, ki je povezana z masovno proizvodnjo in učinkovito birokracijo, pa tudi z redom, urejevanjem, klasificiranjem ipd. (Bauman 2006). »Če enkrat razumete srečno družbo kot rasno čisto družbo, je odločitev o izgonih Judov ali Romov ali pa njihovo uničenje v plinskih celicah racionalna izpolnitev tega cilja, in veliko premišljenosti je potrebno za izvršitev teh nalog« (Bauman 2001: 58).

Čeprav knjiga skozi sodni proces opisuje obdobje največjih grozot, kar si jih lahko zamislimo, pa Hannah Arendt ostaja nepopustljivo kritična in natančna

do vsega, tudi do vloge judovskih svetov in sodišča v Jeruzalemu, kot že rečeno. Poleg te natančnosti knjige odlikuje pretanjen smisel za humor, s katerim še dodatno ironizira dvoličnost in hinavščino tedanje nemške družbe, tako za časa tretjega rajha kot obdobja po njem. Mnogo sodelavcev nacističnega režima je namreč ohranilo pomembne funkcije v državi tudi po koncu vojne.

Konec nacističnega režima, deklaracija o človekovih pravicah, prepoved delovanja neonacističnih in neofašističnih skupin in navsezadnje tudi konec vojne v nekdanji Jugoslaviji nas v ničemer ne odvezujejo od obveze nenehnega razsojanja in aktivnega prizadevanja za pravičnejšo družbo. To je ena od nalog socialnega dela oziroma socialnega skrbstva v vladnem in nevladnem sektorju. Zato je naša ne le državljanska, temveč tudi službena, strokovna dolžnost vedno znova kritično reflektirati svoja dejanja in postopke (z vidika uporabnikov služb) ter analizirati in javno opozarjati na pogoje in odnose, ki generirajo neenakosti in učinkujejo zatiralsko. Prihodnje generacije socialnih delavcev se bodo verjetno spraševale, denimo, kako sta bila mogoča izbris iz registra stalnega prebivalstva in pregon romske družine, zlasti pa, kakšna je bila pri tem vloga socialnih delavk in delavcev. Zakaj je večina ostala tiho?

Jelka Zorn

VIRI

- AGAMBEN, G. (2004), *Homo Sacer: Suverena oblast in golo življenje*. Ljubljana: Študentska založba.
- ARENDE, H. ([1958] 1996), *Vita activa*. Ljubljana: Krtina.
- ([1948] 2003), *Izvori totalitarizma*. Ljubljana: Študentska založba.
- BAUMAN, Z. ([1989] 2006), *Moderna in holokavst*. Ljubljana: Študentska založba.